

Արդեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՅԻՆԵՐԸ 1877-1878 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Ղրիմի պատերազմում կրած անհաջողությունից հետո Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը դարձավ միջազգային ասպարեզում խաթարված իր հեղինակության վերականգնումը: Ուրեմն և պատահական չէ, որ արդեն երկու տասնամյակ անց նա պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Ռազմական գործողությունները ծավալվեցին Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում:

Կովկասյան ճակատում ռուսների խնդիրն էր հնարավորինս թափով մխրճվել Արևմտյան Հայաստանի խորքերը: Ռազմաճակատի կենտրոնում՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ տեղակայված էին գեներալ-համհարզ Մ. Լոռիս-Մելիքովի հիմնական ուժերը: Չախ թևում՝ Իզդիր-Բայազետ ուղղությամբ, գործում էր Երևանյան ջոկատը՝ գեներալ Ա. Տեր-Ղուկասովի գլխավորությամբ, իսկ աջում՝ Ախալցխա-Արդահան ուղղությամբ, Ախալցխայան ջոկատը գեներալ Դևելի գլխավորությամբ¹:

Արդեն առաջին իսկ բախումների արդյունքում ապրիլի 18-ին Երևանյան ջոկատը գրավեց Բայազետը, ապա Դիադինը, Ալաշկերտը, իսկ հունիսի 9-ին պարտության մատնեց թուրքերին Դեպի բարձունքներում²: Այս ընթացքում գեներալ Դևելի Ախալցխայան ջոկատը մայիսի 5-ին գրավեց Արդահանը: Կենտրոնում՝ նախնական անհաջողություններից հետո, հոկտեմբերի 15-ին ռուսական զորքերը գեներալ Շերեմետևի գլխավորությամբ հաղթեցին թուրքերին Արջո-Առիճ (Ալաջա) լեռան ստորոտում, նոյեմբերի 6-ի լուսադեմին գեներալ Լազարևի գլխավորությամբ գրավեցին Կարսը, իսկ 1878թ. փետրվարի 8-ին՝ Էրզրումը³: Ռուսական զորքերի այս և Բալկանյան ճակատում տարած հաղթանակներն ստիպեցին սուլթանին 1878թ. հունվարի վերջին հաշտություն խնդրել:

Ռուս-թուրքական այս պատերազմը երկու պետությունների միջև XIX դ. ընթացքում թվով չորրորդն էր: Չորս անգամ Ռուսաստանը պատերազմել էր Թուրքիայի դեմ, չորս անգամ վերջինիս Ասիական հատվածը վերածել ռազմական գործողությունների թատերաբեմի, սակայն չորս անգամ էլ ճակատը համարվել էր երկրորդական՝ ուշադրություն շեղելու համար:

Պատմագիտական գրականության մեջ թյուր կարծիք է ձևավորվել, թե Կովկասյան ճակատում կատարված իրադարձությունները պատերազմների ելքի

¹ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տե՛ս *Русско-турецкая война 1877-1878гг. на Кавказе и в Малой Азии, составил генерал-майор Б.Коллюбякин, ч.1, СПб., 1906; Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., соч. Генерального Штаба генерал-майора С.О. Кушмишева, СПб., 1884.*

² *Герои и деятели русско-турецкой войны 1877-1878гг., СПб., 1878, стр. 100-102.*

³ *Маслов А., Год войны в Малой Азии, 1877-1878, СПб., 1879, стр. 24-33, 57-69.*

վրա էական ազդեցություն չէին ունենում, հետևաբար դրանց լուսաբանումն ուսուցողական բնույթ չէր կրում: Կարելի է մտածել, թե այս ռազմաճակատում մարտընչողը ռուսական բանակը չէր, կամ թե՛ Կովկասում կռվելն ուրախ զբոսանքի նման մի բան էր:

Մինչդեռ իրականությունն այլ է: Արդեն Արևելյան պատերազմի տարիներին (1853-1856 թթ.) գիտակցելով, որ եվրոպական տարածքների կորուստն ընդամենը ժամանակի հարց է, Թուրքիան հնարավոր բոլոր միջոցներով փորձեց բարձրացնել իր ասիական տիրույթների պաշտպանունակությունը: Այսինքն, եթե Բալկանյան ճակատում կռվելը թուրքերի համար ավելի շատ պատվի հարց էր, ապա Կովկասում՝ գոյության խնդիր: Ավելին, յուրաքանչյուր նոր ընդհարում Կովկասում սպառնում էր վերածվել մահմեդական աշխարհի հետ կրոնական պատերազմի (Չեչնիա, Դադստան): Այս ամենը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Կովկասյան ճակատը երկու պետությունների համար էլ ուներ առաջնային նշանակություն: Վերջապես, թերագնահատելով այս ռազմաճակատի նշանակությունը, ռուսական պատմագրությունը առաջին հերթին նսեմացնում է Կովկասյան կորպուսի, ապա նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների և մասնավորապես՝ հայ ժողովրդի ունեցած մեծ ներդրումը ռուսական բանակների տարած հաղթանակների գործում:

Ինչպես նախորդ պատերազմում, այս անգամ ևս Ալեքսանդրապոլի գավառն իր ուսերին վերցրեց ռազմական հոգսերի մի զգալի մասը: Ալեքսանդրապոլցիները գործուն աջակցություն ցուցաբերեցին ռուսական զորքերին՝ զինվորագրվելով ու պարեն մատակարարելով, հետախուզական աշխատանքներ իրականացնելով ու հանգանակություններ կատարելով:

Ռուս-թուրքական հարաբերություններում ի հայտ եկած լարվածության առաջին նշաններն այստեղ երևացին 1872թ., երբ թուրքական կողմը փակեց սահմանը՝ արգելելով ալեքսանդրապոլցի վաճառականներին Կարսից հացահատիկ ներկրել: 1873թ. սեպտեմբերին ռուսական Գլխավոր շտաբի կողմից Ալեքսանդրապոլում անցկացված լայնածավալ գորավարժություններն ստիպեցին թուրքերին կարճ ժամանակով սահմանը վերաբացել, սակայն 1874թ. մայիսի 29-ին այն վերջնականորեն փակվեց⁴:

1876թ. կեսերից սկսած ռուսական իշխանություններն սկսեցին նախապատրաստվել պատերազմի: Նախ ավարտին հասցվեցին Ալեքսանդրապոլի բերդի ամրացման աշխատանքները, ապա կրկնապատկվեց կայազորը⁵: 1876թ. դեկտեմբերի դրությամբ այստեղ տեղակայվեցին Կովկասյան հրետանային շարժապահեստը (պարկը), 39-րդ դիվիզիան, 42-րդ դիվիզիոնական թռչող հրետանային շարժապահեստը, Կովկասյան բանակի առաջնային հրետանային պաշարը⁶, Նո-

⁴ Մերո Հայաստանի, 1874, N 24, 22 հունիսի, էջ 3:

⁵ Отчет о военно-инженерной деятельности в Восточную войну 1877 года, в районе действия и расположения Кавказской армии, вып. 2, Тифлис, 1878, стр. 66.

⁶ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, с планами, составлен в Военно-историческом отделе Штаба Кавказского военного округа под редакцией генерал-лейтенанта Чернявского, т. 1, СПб., 1904, стр. 32-34.

րին Կայսերական մեծության Երևանյան լեյբ-գվարդիական 13-րդ գունդը⁷ և այլ զորամիավորումներ: Այդուհանդերձ, մինչև տարեվերջ իշխանություններին հաջողվեց Քուրայիսից Երևան սահմանի երկայնքով կենտրոնացնել միայն 30000 մարդ⁸: Սահմանի վրա մարդկային ուժի պակասը լրացնելու համար իշխանությունները, անցած պատերազմի օրինակով, ձեռնամուխ եղան տեղական բնակչությունից կամավորական ջոկատներ և միլիցիա ստեղծելու գործին: Համաձայն 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասին նյութերի ժողովածուի՝ «1876թ. նոյեմբերի 1-ից հետո՝ տասը ամիսների ընթացքում, կազմվեցին 200 հեծյալ և 85 հետևակային հարյուրյակներ՝ 39200 կամավորականներով»⁹: Հետագայում այս թիվը, անցնելով 42000-ն այնքան մեծ մասշտաբներ ընդունեց, որ իշխանությունները ստիպված եղան դադարեցնել կամավորականների հավաքագրումը¹⁰:

Առաջիկայում Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու լուրը հատկապես ուրախությամբ ընդունվեց Ալեքսանդրապոլում: Փոխարքային հասցեագրված իրենց դիմումի մեջ ալեքսանդրապոլցիները հայտնում էին, թե իրենք բոլորը եկել են այն երկրից, որտեղ դաժանորեն հալածվում է քրիստոնեությունը. «Մեր պապերն ու հայրերն իրենց մաշկի վրա են զգացել թուրքական լուծը, մինչդեռ մենք՝ նրանց որդիներն ու թոռները, հանգիստ ու ապահով ապրում ենք Ռուսական տիրապետության ներքո: Այժմ մենք բոլորս պատրաստ ենք միահամուռ ոտքի կանգնել ու փրկել մեր ազգակից եղբայրներին»¹¹:

Երևանի նահանգի տարածքում կազմավորված կամավորական ջոկատների մեծ մասը հավաքագրվեց հենց Ալեքսանդրապոլի գավառում: Մինչև 1877թ. փետրվարի 1-ը ստեղծվեցին «Ալեքսանդրապոլյան» ու «Քրդական» հեծյալ «խռեզույյար» (ոչ կանոնավոր) զնդերը¹² և «Ալեքսանդրապոլյան հայկական հետևակային դրուժինան»¹³: Դրանցից առաջինը կազմված էր բացառապես հայերից: 1877թ. ապրիլի 12-ի դրությամբ գունդն ուներ 2 հեծյալ հարյուրյակ՝ 10 սպայով և 237 զինվորներով¹⁴: Մեկ ամիս անց հարյուրյակների թիվը հասավ 4-ի, իսկ կամավորականներինը՝ 400-ի¹⁵:

⁷ Գ.Ուրի հիմնական մասը ծնունդ անցկացրեց քաղաքային բնակչության կողմից անվարձաշատույց հատկացված բնակարաններում: Եվս երեք գումարտակներ տեղավորվեցին Իլյսիարի, Թափաղդակ, Դուզբյանդ և Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղերում (Տե՛ս օրնացանքը боевой жизни в менушную войну 1877-1878 годов 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его Императорского Величества полка, составил майор Д. Шабанов, Тифлис, 1881, стр. 166-167.)

⁸ Պատերազմի նախօրեին Կովկասյան 70000 կորպուսից կանոնավոր զորքեր էին միայն 47000-ը (Տե՛ս Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, ... стр. 40, 89.):

⁹ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, вып. I, СПб., 1903, стр. 2.

¹⁰ Мегрелидзе Ш., Закавказье в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Тбилиси, 1972, стр. 120; Նուրի, Грузия в русско-турецкой войне, Батуми, 1955, стр. 47.

¹¹ Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, 4 января, N 1, стр. 2.

¹² Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг., ... стр. 70.

¹³ Русско-турецкая война 1877-1878гг., ... стр. 147.

¹⁴ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг., ... стр. 174.

¹⁵ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., ... стр. 460.

Գավառի տարածքում հավաքագրված երկրորդ հեծյալ զորաջոկատն ուներ երկու հարյուրյակ՝ կազմված բացառապես մահմեդականներից: Պայմանականորեն այն կոչվեց քրդական, թեև հավաքագրվել էր Շորագյալի և Փամբակի տեղամասերի քուրդ, թաթար, պարսիկ և եզդի ազգաբնակչությունից: Գունդը՝ «Ալեքսանդրապոլյան հայկական հետևակային դրուժինայի» հետ միասին, պատերազմի ամբողջ ընթացքում գործեց Երևանյան ջոկատի կազմում¹⁶: Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանամերձ գյուղերը քրդական հարձակումներից պաշտպանելու համար հուլիսի 2-ից 8-ն ընկած ժամանակահատվածում հետևակային հարյուրյակներ ստեղծվեցին Ջելաբկեչուտ (Ջրաձոր), Շիշթափա (Մեպասար), Ղազարապատ (Բսահակյան), Ղեղաչ և Բայանդուր գյուղերում¹⁷: Միլիցիայի ևս երկու հարյուրյակներ օգոստոսին կազմակերպվեցին Սոգուրթի (Սառնաղբյուր) ու Տավշանդշլաղ (Շիրակավան) գյուղերում¹⁸:

Ցավոք, ո՛չ պատերազմի ընթացքում գավառի տարածքում հավաքագրված կամավորական ջոկատների, և ո՛չ էլ դրանցում ընդգրկվածների ստույգ թիվը մեզ պարզել չհաջողվեց: Փաստ է միայն այն, որ երբ 1877թ. հոկտեմբերին «եղանակային վատ պայմաններին անպատրաստ» լինելու պատճառաբանությամբ ռազմաճակատում առկա բոլոր ոչ կանոնավոր զնդերն ու միլիցիայի ջոկատները կազմացրվեցին¹⁹, ամբողջ կազմով պահպանվեցին ու մինչև պատերազմի վերջին օրը կռվեցին միայն Ալեքսանդրապոլի գավառից հավաքագրվածները²⁰:

Թուրքիային պատերազմ հայտարարելու մասին հեռագիրն Ալեքսանդրապոլ հասավ 1877թ. ապրիլի 11-ի կեսօրին: Հաջորդ առավոտյան ռուսական հիմնական ուժերը՝ երկու շարայուներով, անցան Ախուրյանը: Առաջին շարայունը, Ալեքսանդրապոլի գավառի Ջելաբկեչուտ և Շիշթափա գյուղերի մոտ հատելով սահմանը, բանակ դրեց Կարսի փաշայության Վարդանլի գյուղի մոտ: Երկրորդ շարայունը, այդ թվում նաև Ալեքսանդրապոլյան հեծյալ «խռեզույյար» գունդը, Ղազարապատ, Ղեղաչ, Տավշանդշլաղ և Բայանդուր գյուղերի մոտ անցնելով Ախուրյանը, բանակեց Կարսաչայի ափին՝ Փիրվալի գյուղի մոտ²¹: Ի դեպ, գետանցի ժամանակ տեղի ունեցավ չնախատեսված իրադարձություն: Ըստ գեներալ Քիշմիշնի՝ «հազարավոր ալեքսանդրապոլցիներ խմբվել էին Ախուրյանի ափին՝

¹⁶ Русско-турецкая война 1877-1878гг.,..., стр. 147; Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 5.

¹⁷ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-1878гг.,..., стр. 17.

¹⁸ Բաղայան Խ., Հայաստանը 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում, Եր., 1959, էջ 75:

¹⁹ Աշխարհագրորդ ցրելու համար կար մեկ պատճառ ևս: Իրենց լեռնային գյուղերը վերադարձած մահմեդականները, Հյուսիսային Կովկասով մեկ տարածելով թուրքերի կրած պարտության մասին լուրը, հետ կպահեին երկրամասը կենտրոնախույս ձգտումներից (Տե՛ս, Война в Турецкой Армении 1877-1878гг., стр. 389):

²⁰ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ցուցաբերած քաջության համար Ալեքսանդրապոլի հեծյալ «խռեզույյար» զնդին Ալեքսանդր Գ կայսեր հատուկ կարգադրությամբ շնորհվել է դրոշակ: Այն Երևանի նահանգապետի կողմից զնդի կամավորներին է հանձնվել 1883թ. ապրիլի վերջին (Տե՛ս, Ներսիսյան Ա., Հայաստանի մասնակցությունը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, Եր., 1958, էջ 122):

²¹ Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг.,..., стр. 94, 101.

բանակի գետանցումը դիտելու: Մահմանի մյուս կողմում նկատելով թուրքական փոքրիկ «Բաշ-Վորդոն» պահակակետը, նրանցից առավել համարձակները լողալով անցան գետն ու քանդեցին այն: Հաշված թուրքների ընթացքում, գրում է ռուսական բանակի հայազգի գեներալը, -պահակակետի երկհարկանի շենքից կանգուն մնացին միայն պատերը, մինչդեռ այն կարելի էր օգտագործել նաև մեր կարիքների համար»²²:

Ալեքսանդրապոլիցիներն իրենց մարտական մկրտությունն ստացան ապրիլի 17-ին: Մայրո Ենիկոլոպովի գլխավորությամբ հեծյալ «խեզուլյար» գնդի երեք հարյուրյակները Խարաման Աղա, Տիկմա և Սոգյուբլի գյուղերի մոտ պարտության մատնեցին Կարսի կայազորի համար պարեն հայթայթող թուրքական ջոկատներին²³: Հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ մայիսի 4-ին Միցրա գյուղի մոտ: Գնդի երկու հարյուրյակ, շրջանցելով գյուղը, փորձեց թիկունքից հարձակվել Ղարադաղի ամրությունների վրա, սակայն հայտնվեց թուրքական հրետանու կրակի տակ, ապա ենթարկվելով 1000 հոգանոց հեծյալ զորաջոկատի հարձակմանը՝ երեք վիրավորներով նահանջեց դեպի Խալիֆ-օղլի: Օրվա երկրորդ կեսին դադստանյան 6 հարյուրյակների հետ հակահարձակման անցած ալեքսանդրապոլիցիները ստիպեցին թշնամուն նահանջել²⁴: Երկու շաբաթ անց գնդի երրորդ և չորրորդ հարյուրյակները մասնակցեցին Բենգլի-Ահմեդի (1877թ. մայիսի 18) ճակատամարտին²⁵, այնուհետև մինչև հունիսի 28-ը ապահովեցին Միցրա-Մելիքքոյ գծի անվտանգությունը²⁶:

Այս ընթացքում ռազմաճակատի աջ թևում հեծյալ «խեզուլյար» գնդի երկրորդ հարյուրյակը՝ 126 մարդ, մայիսի 5-ին մասնակցեց Արդահանի գրոհին՝ ստալով 1 վիրավոր²⁷, որից հետո իր ուժերով Ալեքսանդրապոլ տեղափոխեց գերեվարված ողջ հրետանին²⁸:

Ալեքսանդրապոլիցիները հատկապես աչքի ընկան ռուսական զորքերի դեպի Կարս կատարած երկրորդ արշավանքի ժամանակ: Երբ սեպտեմբերի 20-ին գեներալ Լազարևի զորքերը Ղզըլթափայի մոտ գրոհեցին թուրքերի դիրքերը, «խեզուլյար» գնդի առաջին և երկրորդ հարյուրյակները մայրո Սկոսարեսկու գլխավորությամբ ստիպեցին թուրքական 4 զումարտակների խուճապահար փախչել²⁹:

Ալաջայի հայտնի ճակատամարտին (1877թ. հոկտեմբերի 15) մասնակցեց «խեզուլյար» գնդի 4 հարյուրյակ՝ 424 մարդ³⁰: Գունդն ամբողջ կազմով՝ 4 հարյուր-

²² *Война в Турецкой Армении 1877-1878гг...., стр. 8, 122.*

²³ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг...., стр. 114-116.*

²⁴ *Նույն տեղում, էջ 215-216:*

²⁵ *Война в Турецкой Армении 1877-1878гг...., стр. 124.*

²⁶ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг...., стр. 252.*

²⁷ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878гг...., приложение N13, стр. 233.*

²⁸ *Նույն տեղում, հավելված N 22, էջ 245:*

²⁹ *Война в Малой Азии в 1877 году, очерки очевидца Г.К.Градовскаго, СПб., 1878, стр. 11-12.*

³⁰ *Война в Турецкой Армении 1877-1878гг...., стр. 327.*

յակ՝ 492 մարդ, գեներալ-մայոր Շերեմետևսկի հեծելազորի կազմում մասնակցեց նաև Կարսի գիշերային գրոհին³¹:

Ռուսական բանակի և միլիցիայի շարքերում կռվելուց զատ՝ հարյուրավոր ալեքսանդրապոլցիներ ծառայում էին իբրև ուղեկցողներ, սուրհանդակներ, բանագնացներ կամ հետախույզներ³²: Այսպես, օրինակ՝ պատերազմի երրորդ օրը, Կարսում գտնվող ռուս դիվանագետներից լուրեր չստանալով, Մ. Լոռիս-Մելիքովը որպես բանագնաց այնտեղ է ուղարկում ալեքսանդրապոլցի Պետրոս Ձիթողյանի որդուն՝ Ավետիսին³³: Վերջինս հաջողությամբ կատարում է հանձնարարությունը և վերադառնում կարևոր տեղեկություններով:

Պատերազմի առաջին օրվանից ռուսական զորքերին ցուցաբերած օգնությամբ աչքի է ընկնում նաև Ալեքսանդրապոլի հեծյալ «խոեզույար» գնդի շտաբ-կապիտան Դանիել Հարությունյանը: Նրան էր հանձնարարվել հետախուզության պատասխանատու գործը: Հրամանատարությունն այնքան է վստահել նրա միջոցով ստացված տեղեկություններին, որ զեկուցագիր կազմելիս վերջում միշտ շեշտել է. «...տեղեկությունները վստահելի են, որովհետև ստացվել են Հարությունյանի միջոցով»³⁴: Փոխարքային ուղարկված մի զեկուցագրում Մ. Լոռիս-Մելիքովը Հարությունյանի մասին գրել է. «Դեռևս ապրիլի 17-ին հետևակի և հեծելազորի միջև կապ պաշտպանելու և թշնամուն հսկելու համար Խալիլ-օղլի գյուղից ուղարկվել է շտաբ-կապիտան Հարությունյանը, որից ես և գեներալ-մայոր իշխան Ճավճավաձեն ստանում ենք Կարսից դուրս եկել հակառակորդի տեղադրման և շարժումների մասին տեղեկություններ»³⁵: Ի դեպ, շնորհիվ Հարությունյանի ռուսական զորքերն առանց դիմադրության հանդիպելու 1877թ. ապրիլի 24-ին գրավեցին Կաղվաճը: Քաղաքի հայ ազգաբնակչության շրջանում նրա ծավալած գործունեության արդյունքում կաղվաճիցիները ոչ միայն «աղ ու հացով» դիմավորեցին ռուսներին, այլև նրանց հանձնեցին քաղաքի զենքի և վառոդի պահեստները³⁶: Հարությունյանի խմբի հետախույզներից 1877թ. մայիս-հունիս ամիսներին Բենգլի-Ահմեդում ծավալած իր գործունեությամբ հայտնի էր նաև ալեքսանդրապոլցի հայ քահանա Հարությունը³⁷:

Պատերազմի ընթացքում ալեքսանդրապոլցիները ռուսական զորքերին օգնեցին նաև շինարարական աշխատանքներով ու տնտեսական միջոցներով: Օրինակ, երբ Ախուրյանն անցնելու համար Ալեքսանդրապոլի մոտ կամուրջ կառուցելու անհրաժեշտություն առաջացավ, ռուս սակրավորների հետ միասին այն

³¹ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 460:

³² Մանրամասն տե՛ս, Կրբեկյան В. Г., Участие армян в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Ер., 2004, стр. 26.

³³ Ի դեպ՝ վերջինիս Ալեքսանդրապոլի բնակարանը պատերազմի ողջ ընթացքում ռուսական զորքերի համար ծառայեց որպես ժամանակավոր հոսպիտալ (Տե՛ս, Кавказский путево́й дневник кн. В. Меуерского, СПб., 1878, стр. 167.)

³⁴ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., стр. 122.

³⁵ Ներսիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 53:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 54:

³⁷ Կրբեկյան В., նշվ. աշխ., էջ 37:

կառուցեցին և փորձարկեցին տեղացի աստղագործները³⁸: Երկրորդ կամուրջը՝ Բայանդուր գյուղի մոտ, կառուցվեց Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի պատգամավոր և առաջին կարգի վաճառական Աբրահամ Ունջյանի հովանավորությամբ³⁹:

1876-1877թթ. ձմռան ընթացքում չորահացի պատրաստման համար, բացի քաղաքի 31 փոռից, բնակչության ամենագործուն մասնակցությամբ կառուցվեցին 32 մշտական և 50 դաշտային վառարաններ (Մինչև պատերազմի ավարտը Ալեքսանդրապոլի ռազմական ճամբարում գործում էին ժամանակավոր 83 խոհանոց, 7 փուռ և 89 վառարան)⁴⁰: Սրանց անխափան աշխատանքն ապահովելու համար 1877թ. հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում գավառի ազգաբնակչությունը միայն Ալեքսանդրապոլի բերդում պահեստավորեց 1000 սաժեն վառելիքայտ: Եւս 59 սաժեն վառելիքայտ և 132 խոր. մետր անտառանյութ ուղարկվեց ռազմաճակատ⁴¹: Ռազմաճակատ ուղարկվեցին նաև 500 սումար ցորեն, 9000 սումար գարի⁴², ինչպես նաև 2500 արծաթ ռուբլի արժողությամբ չորս ձիաբեռնասայլ (ֆուրգուն) և լծկան անասուններ⁴³:

Պատերազմի ընթացքում ալեքսանդրապոլցիները բանակին հատկապես շատ օգնեցին անասնակերով: Կովկասյան ճակատի հրամանատարությունը 1877թ. օգոստոսի 17-ին դիմեց Երևանի նահանգապետին՝ խնդրելով Կովկասյան բանակի Ալեքսանդրապոլում տեղակայված ստորաբաժանումների համար նախապատրաստել 243000, իսկ Իզդիբում տեղակայվածների համար՝ 104600 փութ խոտ: Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչությունն անմիջապես արձագանքեց հրամանատարության դիմումին՝ բանակի համար հավաքելով 320000 փութ խոտ, 640000 փութ դարման և 24000 փութ գարի⁴⁴:

Գործող բանակի մատակարարումն այս և այլ անհրաժեշտ ապրանքներով հիմնականում կատարվեց ալեքսանդրապոլցի փորձառու վաճառականներ Պիտոնի, Կորգանովի, Թաիրովի, Փորակովի, Սարգիսովի, Տեր-Հովհաննեսովի, Գուրգենբեկովի, Բասկովի, Միրզոնի, Տերտերովի, Ղազարովի և Կասսևի կողմից՝ տեղի սայլապանների միջոցներով⁴⁵: Պատերազմի օրերին պետությանը մատուցած ծառայությունների համար բազմաթիվ ալեքսանդրապոլցիներ արժանացան կառավարական ամենաբարձր պարգևների: Օրինակ՝ Եգոր Խալաթովը գավառապետի միջնորդությամբ պարգևատրվեց արծաթե մեդալով՝ իր միջոցներով քաղա-

³⁸ Отчет о военно-инженерной деятельности в восточную войну 1877 года, в районе действия и расположения Кавказской армии, вып. IV, Тифлис, 1879, стр. 47-48; Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, N 83, стр. 1.

³⁹ Պատերազմի ընթացքում կատարած իր բարեգործությունների համար Աբրահամ Ունջյանը պարգևատրվել է ոսկե մեդալով (Տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 157, թթ. 1-10):

⁴⁰ Отчет интенданта Кавказской армии с 1-го июня 1876 по 1-е июня 1878 года, составил генераль-лейтенант Шульман, СПб., 1880, стр. 41.

⁴¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 94, ցուցակ 1, գործ 83, թ. 22:

⁴² ՀԱԱ, ֆոնդ 101, ցուցակ 1, գործ 76, թ. 101: հմմտ. Բաղայան Խ., նշվ. աշխ., էջ 87:

⁴³ Мезрелидзе III., Закавказье в русско-турецкой войне..., стр. 93.

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆոնդ 101, ցուցակ 1, գործ 198, թ. 116-118:

⁴⁵ Отчет интенданта Кавказской армии с 1-го июня 1876 по 1-е июня 1878 года..., стр. 42.

քամիջից դեպի Կազաչի պոստի հոսալիտալներ տանող ճանապարհը բարեկարգելու համար, իսկ քյավթառեցի կաթոլիկ վարդապետ Տեր-Պողոսը՝ Մբ Աննայի ոսկե խաչով՝ ռուսական հեծյալ գնդին նյութական օգնություն ցուցաբերելու համար⁴⁶ :

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացում ռուսական զորքերին նյութական մեծ օգնություն ցույց տվեցին նաև գավառի ռուս աղանդավորականները՝ դուխոբորներն ու մոլոկանները, ովքեր հակառակ իրենց ուսմունքի պատվիրաններին («բոլոր մարդիկ եղբայրներ են», «պատերազմին օգնել չի կարելի»), ռազմաճակատ ուղարկեցին 4000 քառաձի բեռնասայլ՝ յուրաքանչյուրը 80-100 ռուբլի արժողությամբ⁴⁷ :

Հատկապես անգնահատելի է ալեքսանդրապոլցիների կողմից Կովկասյան կորպուսին և մասնավորապես նրա Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերին ցույց տված բարոյական աջակցությունը: Հայրենի տանից հեռու՝ ռուս զինվորն այստեղ շրջապատվեց հոգատարությամբ, վիրավորներն ու հիվանդներն ստացան հնարավորինս բարձրակարգ բուժսպասարկում, ապահովվեցին սնունդով ու այլ պետքերով: Պատերազմի տասը ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառում Կարցևի գլխավորությամբ գործեց «Կարմիր խաչի» 20 հոսալիտալ (12-ը՝ քաղաքում, 8-ը՝ գավառի գյուղերում), որոնցում 1877թ. հոկտեմբերի դրությամբ բուժօգնություն ստացավ 4-5000 մարդ⁴⁸ : Եւս 17 վրանային հոսալիտալ՝ շուրջ 5000 հիվանդներով⁴⁹ , քաղաքում և հարակից գյուղերում գործեց տեսուչ գեներալ Ջեդերհոլմի գլխավորությամբ⁵⁰ : Երբ պատերազմի առաջին ամիսներին հոսալիտալներում վիրավորների մեծ թիվը դժվարություններ առաջացրեց, ալեքսանդրապոլցիները նրանց տեղափոխեցին իրենց տները՝ քաղաքի գրեթե բոլոր մեծ շենքերն անվարձահատույց վերածելով հոսալիտալների⁵¹ : Վիրավոր զինվորներին օգնություն ցույց տվեց նաև տեղի եկեղեցին՝ ի դեմս քահանա Հովհաննես Տեր-Վարդանյանի⁵² :

⁴⁶ *Баликян О., Саркисян Г., Эвоян В. Помощь населения Армении русским войскам в русско-турецкой войне 1877-1878гг., Вестник архивов Армении, Ер., 1971, док.14, стр. 41.*

⁴⁷ *Меликсет-Бек Л., Из истории духоборов в Грузии (XIX век), Труды Тбилисского государственного университета, т. 78, серия исторических наук, Тбилиси, 1963, стр. 132.*

⁴⁸ *Кавказский путевой дневник, стр. 158.*

⁴⁹ *Նույն տեղում, էջ 164:*

⁵⁰ *Տրամադրված բարձրակարգ բուժօգնությամբ առավել հայտնի էին Դորպատի համալսարանի դոցենտ բժիշկ Ռեյերի N10 հոսալիտալը և Սանկտ Պետերբուրգում բնակվող հոլանդացիների՝ Կարմիր խաչի Ամստերդամի մասնաճյուղի հանգանակած միջոցներով հիմնված վրան-հոսալիտալը (Տե՛ս Կովկասский вестник, Тифлис, 1877, 28 октября, N 235, стр. 2-3.):*

⁵¹ *Վիրավոր և հիվանդ ռուս զինվորներն անվարձահատույց բուժ սպասարկում, խնամք և սնունդ ստացան նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի հայերով և ռուսներով բնակեցված գյուղական բնակավայրերում, այն դեպքում, երբ Այսրկովկասի գյուղական բնակավայրերում վիրավոր և հիվանդ զինվորներին խնամելու կարգի մասին օրենքով խնամելու և բնակարանավարձի համար նախատեսված էր օրական 50 կոպեկ (Տե՛ս Էլիզե Ռեկլիս, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի ալագան, Ուրմիա լիճ եւ Առաջաւոր Ասիա, Վաղարշապատ, 1890, էջ 63: Меликсет-Бек Л., նշվ. աշխ., էջ 133):*

⁵² *ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 204, թթ. 5-6:*

Գավառի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում, համաձայն Կովկասյան բանակի հոսպիտալների գրլխավոր տեսուչ գեներալ-լեյտենանտ Մարենուչի զեկուցագրի, բնակիչներ Հովհաննես և Սահակ Աբունների, Հարություն Ամիրբեկովի, Գևորգ Պետրոսովի, Ղազար Աղաբաբովի և Կարապետ Նալբանդյանցի կողմից վառելափայտով, կահ-կարասիով և անկողինով ապահովված յոթ շինություն տրամադրվեց «Կարմիր խաչին»՝ անժամկետ ու անվարձահատույց⁵³:

Մարդկային իրենց բարձր արժանիքներով աչքի ընկան հատկապես ալեքսանդրապոլցի կանայք և աղջիկները, ովքեր պատերազմի ընթացում՝ իբրև զթության քույրեր, Մեծ իշխանուհի Օլգա Ֆյոդորովնայի գլխավորությամբ (վերջինս ողջ պատերազմի ընթացքում մնաց Ալեքսանդրապոլում) անվարձահատույց խնամեցին վիրավորներին ու հիվանդներին: Նրանցից շատերն իրենց պարտքը կատարելիս ցրտից, տիֆից ու համաճարակային այլ հիվանդություններից մահացան⁵⁴:

Կարսի գրավման նախօրեին (1877թ. հոկտեմբերի կեսեր) ռուսական բանակում հայտնված բժավոր տիֆի և ծաղկի հազվադեպ դեպքերը 1878թ. հունվարի սկզբներին վերածվեցին համաճարակի՝ ընդգրկելով Ալեքսանդրապոլի, Կարսի և Էրզրումի շրջանները մինչև Տրապիզոն⁵⁵: Դրությունը դարձավ անհուսալի, երբ Էրզրումի գրավումից հետո Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերում տարածվեց նաև խոլերայի համաճարակ: Իսկ երբ հրամանատարությունը փորձեց 170 հիվանդների Դիլիջանի վրայով ուղարկել Թիֆլիս, համաճարակը տարածվեց նաև փոխարքայության կենտրոնում⁵⁶: Այդ օրերին ռազմաճակատ ժամանած իշխան Մեջլերսկին Ալեքսանդրապոլն անվանել է «տանջանքների ու մահվան» քաղաք, որտեղ «ամեն ինչ ապրում, շնչում, շարժվում և մտածում է հանուն տանջանքների ու մահվան, որտեղ նույնիսկ երաժշտությունը հնչում է թաղման համար: Հասկանալու համար, թե ինչ արհավիրք է իրենից ներկայացնում պատերազմը,-գրում է Մեջլերսկին,-անհրաժեշտ է գոնե մեկ օր ապրել Ալեքսանդրապոլում, ուր օրդ անպայման կսկսվի ու կավարտվի հուղարկավորությամբ»⁵⁷:

Բարեբախտաբար տիրող գաղջ մթնոլորտը երկար չչարունակվեց: Զինվորական բուժանձնակազմի և տեղական ազգաբնակչության համատեղ գործողությունների շնորհիվ արդեն 1878թ. հունիսի վերջերից գավառում համաճարակային հիվանդությունները սկսեցին տեղի տալ: Բժավոր տիֆով և ծաղկով հիվանդ 2000 զինվորները տեղավորեցին քաղաքից դուրս գտնվող վրանային 7 հոսպիտալներում⁵⁸, իսկ Երևանյան լեյք-գվարդիական 13-րդ գնդի խոլերայով հիվանդ 600 զինվորները՝ գավառի Քյալալի գյուղում: Երկու դեպքում էլ հիվանդները բուժում ստացան քաղաքային բնակչության կողմից կազմակերպված հանգանակություն-

⁵³ Балikian О., Саркисян Г., Эвоян В. *նշվ. աշխ., փաստ. 8, էջ 37*:

⁵⁴ Кавказский путевой дневник, *стр. 169*.

⁵⁵ Война в Турецкой Армении 1877-1878гг.,..., *стр. 501*.

⁵⁶ Кавказский путевой дневник, *стр. 127*.

⁵⁷ Նույն տեղում, *էջ 155*:

⁵⁸ Նույն տեղում, *էջ 164-165*.

ների միջոցներով⁵⁹: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի թատերասերներն իրենց կազմակերպած համերգից ստացած ողջ հասույթը՝ 222 ռուբլի, տրամադրեցին հիվանդությունները հաղթահարելու գործին⁶⁰:

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: 1878-ի փետրվարի 19-ին ծովափնյա Սան Ստեֆանո ավանտում կնքված պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Կովկասյան ճակատում Ռուսաստանին անցան Կարսը, Կադզվանը, Օլթի, Արդահանը, Բայազետը և Ալաշկերտը⁶¹: Ցավոք, Սան Ստեֆանոյին հաջորդած դիվանագիտական պայքարում ռազմական փայլուն հաղթանակներ տարած Ռուսաստանը պարտվեց: Կնքված պայմանագիրը վերանայելու համար Բեռլինում հրավիրված նոր վեհաժողովը արևմտակերպական երկրների ճնշման տակ Թուրքիային վերադարձրեց Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի կողմից գրավված շրջանների մեծ մասը՝ բացառությամբ Կարսի⁶²: Չարդարացան նաև արևմտահայության՝ թուրքական լծից ազատվելու սպասելիքները:

Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլին, ապա պատերազմից հետո վերջինս թեև կորցրեց սահմանային առաջնայնությունը, սակայն երբեք ստվերում չմնաց՝ վերածվելով ազգային արժեքների իսկական պահապանի:

АЛЕКСАНДРАПОЛЬЦЫ В РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЕ 1877-1878 ГГ.

Резюме

А. Айрапетян

Всего 20 лет спустя после неудачи в Крымской войне, Россия на протяжении 19-го века начала четвертую войну против Османской Империи. В результате военных действий, продолжавшихся 10 месяцев, русские войска на Кавказском фронте захватили большую часть Западной Армении.

Как и в прошлой войне, и на этот раз Александропольский гавар взяла на себя значительную часть военных нужд. Здесь была набрана большая часть добровольческих отрядов, сформированных на территории Ереванской губернии: конные «иррегулярные» (не регулярные) полки «Александропольская», «Курдская» и «Александропольская армянская пехотная дружина» и т.д. Кроме службы в рядах регулярной армии и милиции, александропольцы служили также

⁵⁹ Описание боевой жизни в мемуарную войну 1877-1878 годов 13-го лейб-гренадерского, ... стр. 140, 166.

⁶⁰ Тифлисский вестник, Тифлис, 1877, N 70, 7 апреля, стр. 1.

⁶¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Եր., 1972, էջ 91-92:

⁶² Կարսի մարզը պաշտոնապես կազմավորվել է 1877թ. նոյեմբերի 1-ին՝ ռուսաց Ալեքսանդր Բ կայսեր բարձրագույն հրամանագրով, Ռուսաստանին անցած Կարսի սանջակի (գավառ), Չլդրի սանջակի մեծ մասի և Բասենի սանջակի մի փոքր հատվածի միավորմամբ: Հինգ օր անց ստեղծվել է նաև մարզային կառավարություն՝ զինվորական նահանգապետի գլխավորությամբ (Տե և Погосян А., Карская область в составе России, Ер., 1983, стр. 62-63):

в разведке. Вспомним Аветиса Дзитохцяна, штабс-капитана Даниеля Арутюняна или священника Арутюна.

В ходе военных действий особенно важное значение имела материальная и моральная поддержка, оказанная александропольцами русским войскам. В конце войны, когда Карс перешел к Российской Империи, хотя Александрополь утратил пограничную первичность, но никогда не оставался в тени – превратившись в настоящего хранителя национальных ценностей.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Մերգոլի – պ.գ.թ., դոցենտ, ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Email: armenani@mail.ru